

КЎХИТАНГДАГИ ҚАДИМГИ КОНЧИЛАР МАНЗИЛИ

Шариф Ёқубов

Термиз давлат университети доценти, филология фанлари номзоди.

UDK8/81(81,33)

E-mail: sharif.yoqubov@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0002-8677-1325>

Аннотация: Мақолада Кўхитанг тоғининг шарқий қисмида жойлашган бир қатор топонимлар қадимги конлардан дарак бериши ҳақида фикр юритилади. Муаллиф ушбу тоғ бағрида жойлашган қадимги конларни кузатди. Баъзи жой номларининг тоғ-кон ишлари билан боғлиқ эканлигини аниқлади.

Калит сўзлар: Кўхитанг тоғи, қадимги кон харобалари, Тиллакон, Чўянкон, Кампиртепа, Эшимтепа, қадимда маъданларни қазиб олиш, ер ости гумбазлари.

Абстракт: В статье предполагается, что ряд топонимов, расположенных в восточной части горы Кохитанг, указывают на древние рудники. Автор наблюдал древние шахты, расположенные в этой горе. Он обнаружил, что некоторые топонимы связаны с добычей полезных ископаемых.

Ключевые слова: гора Кохитанг, руины древней шахты, Тиллакон, Чоянкон, Кампиртепа, Эшимтепа, горное дело в древности, подземные купола.

Abstract: The article suggests that a number of toponyms located in the eastern part of Kohitang Mountain indicate ancient mines. The author observed the ancient mines located in this mountain. He found that some place names are related to mining.

Key words: Kohitang mountain, ancient mine ruins, tillakon. Choyankon, Kampirtepa, Eshimtepa, mining in ancient times. underground domes.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Қадимги даврлардан бошлаб ота-боболаримиз тоғ-кончилик ишлари билан шуғулланиб келганлар, Уларнинг ҳаёти, турмуш тарзи ва уй-рўзғор буюмлари ва асбоб-анжомлари ва

курол-аслаҳалари узоқ-узоқдаги халқларни лол қолдирган. Бу юртнинг қимматбаҳо металлларга, хусусан, олтинга бой эканлиги эрамиздан аввалги юнонларнинг ҳам диққатига тушди. Юнон олими Страбон «Улар (массагетлар) темир ва қумушни сира ишлатмайдилар, бироқ олтин ва мисга мўлдирлар», деб ёзган эди. Буюк бобомиз Беруний эса дунёда биринчи бўлиб олтиннинг солиштирма оғирлигини ўлчади. «Минерология» китобида Ўрта Осиёнинг баъзи жойлардан олтин ва қимматбаҳо металл қазиб олинганлиги ҳақида маълумот берди [1]. Эрамизнинг VII асри Хитой сайёҳи Сюань-Цзан юртимизда бўлиб, бу ерликларнинг олтин ва қумуш билан савдо қилишини қайд қилган. Хуллас, юртимизда тоғ-кончилик ишларининг тараққиёти узоқ асрларга бориб тақалади. Бу маълумотни археологик қазилмалар ҳам тасдиқлади. Кўхитанг тоғи ҳам кўҳна тарихда қадимги кончиларга манзил бўлиб келганлиги ҳақида қимматли маълумотлар бор. Бу ҳол биринчи навбатда ушбу тоғ худудидаги ўрин-жой номларида яққол кўринади. Тоғнинг кунчиқар ва кунботар тарафида жойлашган Хомкон (Хамкон), Қўрғошинкон, Чўянкон, Тиллакон, Хўжанкон, Шолкон, Зарабоғ, Кампиртепа, (Конпуртепа). Лайлаган, Заравут, Чўянли, Гаурдак қишлоқлари қадимги конлар ва кончиларнинг изларидан хабар берувчи номлар ҳисобланади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ҳозирги кунда Кўхитанг тоғи бағридан турли даврларда, қўрғошин, олтин, чўян, зак, тошқўмир, олтингугурт, мармар, оникс, аччиктош, туз, темир, гранит сингари ер ости бойликларини қазиб олингани маълум. Ана шундай жой номлардан бири Кампиртепа

(Конпиртепа)дир. Бу хусусда шу қишлоқлик мархум Норқобил бобо қуйидагича изоҳлаган:

«Кампиртепа 3 мустақил қисмдан иборат бўлиб, кон, пур, тепа сўзларидан тузилган. Кўхитанг тоғининг ушбу қишлоқ ҳудудига қарашли қисмида бир қатор конлар бўлган. Топоним таркибидаги кон(кан) ер ости бойликларини қазиб олиш жойи, пур-тожикча кўп, тўла, тепа (тўба) баландлик, қир тарзида изоҳлаб, топонимни хилма-хил конларга бой, бир қатор конлар мавжуд бўлган тепалик, маъносини англатади. Сурхондарё вилоятининг иқтидорли қадимшунос олимлари Тўхташ Аннаев ва Шопўлат Шайдуллаевлар ҳам кейинги асарларида «Ўлкада темирчилик ривожига Бойсунтоғ ва Кўхитанг тоғларидаги конларнинг жадал ўзлаштирилиши ҳам катта таъсир кўрсатган X асрдан бошлаб Бойсунтоғ жанубий ёнбағридаги Тўда, Хўжа Қашқарон, Алами, Хомкондаги Чўянли, Кўхитангдаги Кампиртепа (Коникур) атрофида кончиларнинг йирик-йирик устахоналари ва маҳаллалари пайдо бўлган»[2] лигини алоҳида қайд этадилар ва Кампиртепа топонимини «Коникур» тарзида изоҳлаб, ушбу қишлоқ ҳудудига бир қатор кончилик ишларининг тарихда тараққий этганлигини баён қилади. Профессор Тўра Нафасов фикрича «Кампир» – сўзи қадимги сўғд тилидаги **канди пир** (ак) қадимий вилоят) бирикмасининг ўзгаргани. Қулдорлик тузуми ва илк ўрта асрларда йирик шаҳарлар ва воҳа атрофи мустақам деворлар билан ўралган, бу девор канди пир (ак) деб аталган. Деворнинг бурж дарвозалари бўлган. Кампиртепа бурж ёки дарвоза ўрни, кўргон харобаси бўлган жой» [3]. Кўринадик юқоридаги фикрларининг барчасида Кампиртепа қишлоғининг қадимийлиги тоғ-кончилик ишларини ривожланганлиги ва бир неча конларнинг мавжуд бўлганлигига ишора қилинади. Ўзбек геологларининг қатор асарларида Кўхитанг тоғининг Шарқий ёнбағрида айнан шу ҳудудига қадимдан олтин, чўян, қўрғошин қазиб олингани

қайд этилган

Маълум бўлишича, Ўрта Осиёда қадим замонлардан ҳозиргача маълум бўлган 44 та олтин кони майдонларининг 39 тасида мозийдаги кон харобалари ва саралаш вақтида ажратилган тош уюмлари бор [4]. Бу кон эрамиздан V аср бурун ва эрамизнинг V-XII асрларида қазиб олинган туб олтин кон харобаларидир. Кон шахта усулида қовланиб, унинг чуқурлиги 30 метр деб кўрсатилган. Ушбу келтирилган кон харобаси Кўхитанг тоғидаги Кампиртепасойнинг юқори қисмида жойлашган Беклар ишлаган ва Заҳарли номлари билан машҳур бўлган жойнинг ёнида. Уни халқ Тиллакон деб аташади. Қишлоқнинг кўплаб одамлари бу жойни билади ва геолог қидирувчиларни бир неча бор конга бошлаб боришган. Бир неча одамлар конга кириб чиқишган. Шу қишлоқлик кекса педагог Абдулла Бойматов қуйидагича ҳикоя қилади: «Тиллаконга бир неча марта борганман. Ер ости бойликларини қидирувчи геологлар билан ҳам кон харобасига кирганман. Кон шахта усулида ишланган. Шахта бўйлаб ичкарига юргач, 5-6 метрдан кейин айлана қилиб қовланган усти гумбаз шаклидаги 1-ер ости уйига кирдик. Гумбазли уй деворларининг баъзи жойлари қорайиб кетган. Бу деворларни кўриб, қадимги кончиларнинг ишлари олдида лол қолдик. Бу ерда гўё уларнинг руҳлари ниманидир бизга ҳикоя қилаётгандай эди. Ғорнинг ичи ўта даражада сокин ва тинч эдики, бизнинг нафас олишимиз ҳам сезилиб турарди. Кейин қиска йўлакдан ўтиб, ичкарига кирганимизда яна шундай гумбазли уйга тўғри келдик. Иккинчи кенглик ҳам гумбаз усулида ишланган эди. Шу ердан бошлаб гумбазнинг айланаси бўйлаб ҳар томонга шахта усулида йўл кетган. Тоғ бағри илма тешик шаклида қовланган. Яна бир оз тўғрига юрдикда, шовуллаб оқаётган сувнинг овозини эшитдик.

Ёнимдаги рус кишининг оёғи тўсатдан бир нарсага тегиб кетди. Олиб қарасак, одамнинг бош суяги экан. Шундан сўнг у одамнинг олдинга юришга

юраги дов бермади. Ғор борган сари қоронғилашиб, кетаверди. Кондан чиқдик. Бу конга кириш учун карбитли чирок керак эди. Ана шу махсус чирок билан киришни режалаштирдик. “Кончиларнинг карбитли чироғини олиб келишди. Бироқ яна Тиллакон ғорига кира олмадик. Тоғ қидирувчиларининг карбитли чироқлари ва махсус кийимлар ҳозир ҳам менинг уйимда турибди,-” деди устоз биз билан 1998 йилнинг баҳорида бўлиб ўтган суҳбатда. Тиллакон ғорининг чуқурлиги ҳозиргача тўлиқ аниқланмаган. Кон деворларида қадимги кончиларнинг теша излари шундайгина билиниб турибди. Улар тоғ жинсларини ёғочни қирқкандай қовлаб олишган».

Одамларга маълум бўлган конлардан яна бири, тоғнинг Мечелисойи юқори қисмида жойлашган Чўянкон ҳисобланади. Чўян кони ҳам жуда қадимда ишланган бўлиб, маъданларни қазиб олишда турли хил усуллардан фойдаланишган. Мақола муаллифи ушбу кон харобаларани 1997 йилнинг июнида кузатишга муяссар бўлди. Кузатишимизча, маъданларни қазиб олишда қадимги кончилар очик ҳолда қовлаш, шахта ва қудуқ усулларида қазиб олишдан фойдаланганлар. Узунлиги тахминан 300 метр, энг 60-70 метрлик тепаликни илма-тешиқ ҳолида қовлаб, керакли металлларни эритиб олишган. Кон харобаларининг қолдиқлари 20-15 метр чуқурликда сақланган. Атрофдаги майдонларда пўлатнинг чиқиндилари сочилиб ётибди. Ушбу коннинг номи мамлакатимиз илмий оламига қўпдан буён маълум. Х. Раҳматуллаев, Н.Убайдуллаев қаламига мансуб «Қадимги номлар изидан» китобида бу кон ҳақида анча аниқ фикрлар берилади. Китобнинг 9-бетидаги Ўзбекистонда кон турларидан дарак берувчи номларининг жойлашиш харитасида ҳам Кўҳитангнинг шарқий қисмида Чўянкони, Кўрғошинкониинг ўрни аниқ кўрсатилган [5]. Бундан ташқари тоғнинг ушбу ҳудудида Заккон, Аччиқтошкон сингари жой номлари ҳам бўлиб, улардан қадимда ота-боболаримиз турли хил мақсадларда фойдаланишган.

Уларни қазиб олишган. Қишлоқда жойлашган Эшимтепа. Кампиртепа, Қўчқортепа, Дуғоб сингари тепаликлар қадимги кончилардан қолган муҳим тарихий объектлар ҳисобланади. Тоғ бағридан қазиб олинган металлларга коннинг яқинида дастлабки ишлов берилган бўлса, ҳам уни яна маълум даражада тозалаш лозим эди. Бу ишлар бевосита ҳозирги Кампиртепа қишлоғида жойлашган қадимги кончилар шаҳарчасида(масканларида) бажарилган.

Қадимда ҳар бир давлатнинг қудратини оширадиган асосий металл олтин эди. Шу туфайли аксарият ҳолларда олтин конлари махфий сақланарди. Бу ҳақда хабарлар савдогарлар ва элчилар орқали хорижий давлатлар, жумладан Россияга тарқалган эди. “Шу билан биргаликда мавжуд олтин конлари давлат(подшо) ихтиёрида бўлиб, уларнинг кўпинча қаттиқ сир тутилиши ва бегоналар яқин йўлатилмаслиги ҳақида ҳам хабар қилинар эди.” [6]. Кон атрофлари ва олтинга ишлов беришга мўлжалланган аҳоли пунктлари ва уларнинг фаолияти сир тутилган. Давлат бошлиқлари олтин қонида ишловчиларни бошқа мамлакатлардан қул сифатида сотиб олишган. Баъзи ҳукмдорлар даврида конга олиб боргунча уларнинг кўзларини боғлашган. Ҳар хил сабабларга кўра ҳукмдорларнинг алмашиши билан олтин конларида ишловчи барча кончилар тарқалиб кетишган. Айрим ҳолларда эса улар ўлдириб юборилган. Конлар бузиб харобазорларга айлантилган. Кон ва унинг атрофлари шу даражада бузиб ташланганки, бугунги кунда уларни излаб топиш қийин. Бу ҳол халқ орасида олтин конларини қадимги кончилар «тилсимлаб кетган» лиги ҳақида ривоятларнинг юзага келишига асос бўлган.

Олтин ёқимли, сариқ рангга, иссиқ жилвага эга, осон кесилади, тарашланса, силлиқланса жилваси ортади. У 1063 даража иссиқликда эрийди. Катта зичлик ва солиштирма оғирликка эга. Тўлатиб олтин қўйилган бир литрлик шишанинг оғирлиги 18-19 килограмга тўғри келади...

Уни фақат энг кучли (концентрлашган) «Подшо ароғи» (кучли концентрациялашган хлор ва азот кислоталари аралашмасигина эрита олади [7]. Кондан казиб олинган тоғ жинслари орасидан олтинни ажратиб олишда қайси бир усул қўлланмасин, ўтмишда ҳам, ҳозирги кунда ҳам сув билан ювишни талаб қилган. Олтинни рудадан ажратиб, олиш бевосита сув билан боғлиқ бўлади. Кўхитанг тоғидан казиб олинган рудага дастлаб тоғнинг ўзида биринчи ишлов берилган. Уни сифатли тозалаш ишлари тоққа яқин бўлган махсус корхоналарда бажарилган. Кампиртепа қишлоғининг ўртасида жойлашган Эшимтепа (қўрғон) ана шундай жой бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Тепаликнинг бир томони Кампиртепа дарёсига туташ бўлиб иккинчи жаҳон урушидан олдинги йиллар ер ўзлаштириш мақсадида тепаликнинг жануб томонидан ариқ ўтказишганда, дарё томонга қия ҳолда йўналтирилган сопол қувурларга дуч келган. Улар қатъий қияликда сой томонга кетган эди (ахборотчи Карим Шукуров). Кейинги 150-200 йил давомида тепалик атрофидан вақти-вақти билан ана шундай сопол қувурлар топилиб турибди. Ана шундай қувурлардан бирини Япониялик машҳур қадимшунос Кото Кюдзе кўриб: «Бу қувурлар илк Кушон даври маданиятига хос, у ерларни, албатта бориб кўриш керак экан», деганди. Бу ерга эса сув Кампиртепа тепалигидан келган. Яна бир муҳим томони шунда-ки, Кўхитанг тоғининг кунчиқар томонида жойлашган бир неча конлар ва қишлоқларнинг номлари бевосита олтин казиб олиш ва унга ишлов бериш билан боғлиқ бўлганлигидан далолат беради, Бу ҳудуддаги Заравут (Зар – олтин, овут – обод). Тиллакон на Зарабоғ (зар – олтин, об – сув, дарё – ак қадимда кичрайтириш маъносини билдириб, ўрин-жой номларига қўшилган. Зарабоғ – олтинли кичик дарё) номлари бевосита Кўхитанг олтин конидан дарак берувчи номлар бўлса ажаб эмас. Чунки тоғ ён бағирларини бир-бири билан боғловчи қадимги арава йўллари (Ширжон –

Мачили – Кампиртепа – Шолкон – Қизилолма – Заравутсой)нинг изи қайта-қайта ана шундай хулоса чиқаришга олиб келмоқда. Албатта, арава йўллари бугунгача сақланиб қолмаган, бироқ диққат билан кузатган одам уни илғаб олади. Мустақиллик йилларида айнан шу жойлардан автомобиль йўли қурилди. Махсус кесилган қирлар, адирлар ва текисликларнинг қатъий бир чизикда ётишини кузатиш мумкин. Кампиртепа топоними таркибидаги иккинчи сўз пур хинд тилидаги шаҳар, посёлка, аҳоли яшовчи манзил маъноларини ҳам англатади. Агар уни топоним таркибидаги кан сўзи билан қўшсак Канпур (Канпур кан шаҳар, конли жой, кончилар шаҳри, кончилар манзили маъноларини билдиради. Узоқ даврлардан буён қадимги Ўрта Осиё билан Ҳиндистон халқлари яқин алоқада бўлиб келишган. Бир вақтлар улар бир дин (Буддизм)га сиғинишган. Ўрта Осиё шаҳарларида хиндларнинг карвонсаройлари, савдо расталари ҳам мавжуд эди. Жуда кўп тадқиқотлардан кейин В. В. Бартольд «Ҳиндлар Бухоро ва Балхда ҳам Будда дини тарқамасдан олдинроқ яшаган бўлишлари мумкин деб хулоса чиқарди. Ҳозирги ўзбек адабий тилига ўзлашиб кетган сандал, товус, чов, чодир сўзларининг хиндча эканлигини ҳамма ҳам билавермайди. Таниқли олим Баҳром Вафоев Алишер Навоий асарлари тилини тадқиқ қилар экан, шоир асарларида билвосита ўзлаштирилган хиндча сўзлар ҳам учрайдики, уларнинг қачон ва нима воситасида эски ўзбек тилига кириб келганлигини аниқ белгилаш қийин. Халқлар ўртасидаги алоқалар биринчи навбатда уларнинг тилларида. топонимикаси (жой номалари)да ўз аксини топади. Мамлакатимизнинг гўзал шаҳарларидан бири Бухоро номининг келиб чиқишига хинд тилидаги Бихар вахар, вихара (будда ибодатхонаси) сўзининг асос бўлганлиги топонимист олимлар (В.А.Никонов, Т.Нафасов, С.Қораев) қайд этганлар. Тарихдан маълумки, узоқ ўтмишда Хитой, Афғонистон, Эрон, Шимолий Ҳиндистон

ва Ўрта Осиёда яшовчи қавмлар турмуш тақозоси билан бир юртдан иккинчи бир юртга кўчиб юрганлар. Сурхондарё тупроғида яшовчи қавмларнинг баъзилари бошқа юртлардан келиб қолганлиги илмий жиҳатдан исботланган. Бу воҳамиздаги баъзи жой номлари келиб чиқиш жиҳатидан тадқиқ этишни тақозо қилади. Шерободдаги Кофирқалъа топоними таркибидаги кофир сўзини (Копур-кофир-и/у) Исломдан ғайри диндагилар қалъаси деб қатъий айтиш қийин. Унинг Ҳиндча оқ қалъа, оқ рангли кўрғон маъносини англатганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Бойсун туманидаги Копрун қишлоғининг номини изоҳлаган профессор Т.Нафасов унинг оқ тепа маъноси ҳам борлигини баён қилади. «Пур» сўзи қадимги Ҳиндча шаҳар, аҳоли яшовчи - посёлка маъноларини англатган. Сўз таркибида у/и айланиш ҳодисаси рўй берган. Кампиртепа қишлоғи коннинг - ўзида бўлмаса-да ундан бир неча километр узоқликда жойлашган, Бу ерда турувчилар бевосита тоғ-кон саноати билан шуғулланишган. Дарғам воҳасида Контепа истехкоми бор. Ушбу топонимнинг номи бевосита тепанинг ўзига қаратилган. Кампиртепа топонимининг таркибидаги пир-сўзи ўзидан-ўзи келиб қолгани йўқ. (шанба-шамба, манба-мамба, танбал-тамбал) Топоним таркибидаги **пур** Ҳинд тилидаги шаҳар аҳоли яшайдиган манзил маъносига ҳам эга, Юқаридагилардан келиб чиққан ҳолда Кампиртепа қадимги кончилар

манзили маъносини англатади [8]. Кампиртепа қишлоғи ҳудудида айрим мозийга оид Ҳиндча удумларнинг сақланиб қолганлиги кузатилади. Қишлоқнинг Жўлисой йўлининг бошланишида жойлашган Маматқулбой ҳаётининг ҳудудида уй қуриш жараёнида қавланган лойҳандақлардан иккитадан ёнма-ён кўмилган кўзалар чиқиб қолди. Иккинчи жаҳон урушидан олдинги йилларнинг бирида шу ҳаётнинг қибла томонидан ерни хўкиз билан ҳайдаш вақтида ҳам ана шундай кўзалар топилганини уларнинг ичини очиб қарашганда ҳар иккаласининг ичидан одамнинг суяги борлигини кўришади-да яна жойига кўмиб қўйишганини 1998 йили истеъфодаги ички ишлар полковниги марҳум Юсуф Маматқулов айтиб берган эди [9].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Барча тадқиқотчиларнинг фикри шуни кўрсатадики, қадимда Кўҳитанг тоғининг шарқий қисмида бир қатор металллар, хусусан нодир металллар ҳам ишлаб чиқарилган. Тараққиёт шиддат билан ривожланиб бораётган бугунги кунда қадимги конларни излаб топиб, захирасини аниқлаб, Ўзбекистоннинг халқ хўжалигини ривожлантиришга жалб этилса, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг геологияни ривожлантиришга оид бир қатор қарорларини ҳаётга татбиқ этишга хизмат қилган бўлар эди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ҳамрабобоев И. Ҳ. ва б. Ўрта Осиё олтин конлари. Т.: Фан 1969-й. 6-бет
2. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. —Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1997 йил —Б. 78.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. —Тошкент: “Ўқитувчи”, 1988 йил. —Б.-88.
4. Ҳамрабобоев И. Ҳ., Раҳматуллаев Ҳ. Р., Қосимов А. Қ. Ўрта Осиё олтин конлари — Тошкент: Фан, 1969 йил. —Б. 9.
5. Раҳматуллаев Ҳ., Ибайдуллаев Н. Қадимги номлар изидан.—Тошкент: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти, 1970. —Б. 9.
6. Ҳамрабобоев И. Ўзбекистон олтини.—Тошкент: Ўзбекистон КП Марказий Комитети Бирлашган нашриёти, 1968. —Б. 7

7. Ҳамробоев И. ва б. Ўрта Осиё олтин колари. —Тошкент: Фан, 1969. —Б. 17
8. Ёқубов Ш., Кенжабоев С., Кампиртепа топоними // Халқ педагогикаси. “Зараутсой-98” Ҳақаро симпозиумининг илмий маърузалар тўплами, - Тошкент, “Университет,” 1998 . —Б. 153-155.
9. Ёқубов Ш. Конпуртепа тарихидан лавҳалар. Тошкент: “Янги аср авлоди” 2004 йил – Б.